

РУМЯНЦЕВСЬКИЙ ОПИС МАЛОРОСІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК МІСТ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті досліджується Румянцевський опис Малоросії 1765-1769 років. На прикладі Ніжина та Стародуба аналізується потенціал опису — джерела вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини другої половини XVIII століття.

Вивчення демографічних характеристик населення міст Середньовіччя і раннього Нового часу стало одним з традиційних напрямів зарубіжної урбаністики. Міська антропология, котра вивчає функціонування соціуму міста як єдиного організму, досліджує демографічні процеси для відображення різних сторін розвитку цього організму. Дані історичної демографії дуже важливі для вивчення повсякденності, сім'ї та приватного життя, різних проблем гендерної історії. Дослідники звертають увагу на особливості статево-вікового розподілу, шлюбність, структуру сім'ї, народжуваність і смертність, рівень дитячої смертності, міграції тощо. У цих демографічних характеристиках відображаються соціальні й соціокультурні процеси, що відбувалися у міському суспільстві.

Уже на початку 1980-их років бібліографія європейської історичної демографії 1500-1820 років нараховувала понад 700 праць [1, с.6]. Їх методологічною основою стали методики роботи з джерелами статистичного характеру: документами церковно-метричного обліку, матеріалами переписів населення й ін. Починаючи з 1990-их років такі дослідження з'являються в російській історіографії.

Однією з перших серйозних праць стала монографія Бориса Миронова «Русский город в 1740-1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие», основні положення якої автор використав у своїй наступній праці «Социальная история России периода империи», де порівнювалися демографічні характеристики міського і сільського населення різних регіонів Російської імперії [2, с.159-218]. З останніх робіт відзначимо монографію провідного російського урбаніста А. Каменського «Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века», окрема глава котрої присвячена демографії міста Бежецька [3]. Одним з провідних центрів сучасної російської урбаністики є Алтайський державний університет, де під керівництвом В. Скубневського та Ю. Гончарова успішно працює наукова школа. З їх останніх праць виділимо монографію «Города Западной Сибири во второй половине XIX — начале XX в.» [4].

Зростання наукового інтересу до дослідження особливостей функціонування міського соціуму зумовило необхідність пошуку нових джерел та вивчення історико-демографічного потенціалу вже відомих. Прикладом таких досліджень є праця Н. Юрченко «Ревизские сказки как источник по социально-демографической истории» [2, с.213].

Сучасна українська історична наука приділяє увагу урбаністиці, вивчаються різноманітні аспекти функціонування міського соціуму.

Відмітимо урбаністичні студії Наталі Білоус [5], [6], дослідження Тетяни Гошко [7], Максима Яременка [8], праці Мар'яни Долинської [9], [10], нещодавно вийшов перший том «Енциклопедії Львова» [11].

Але в українській історіографії маємо лише поодинокі праці, що, хоч певною мірою висвітлюють демографію міст Середньовіччя та Нового часу, практично всі присвячені Львову. З таких робіт слід виділити дослідження Мирона Капраля, зокрема його кандидатську дисертацію «Фінансові книги Львова як джерело дослідження історичної демографії та соціотопографії» і його ж монографію «Національні громади Львова XVI-XVIII ст.» [12]. Проте демографічні характеристики міст Лівобережної України й до сьогодні залишаються не вивченими. На нашу думку, саме зараз створилися всі можливості для цього: виявлено значний масив статистичних джерел, документів церковно-метричного обліку; стали доступними відповідні сучасні методики їх обробки, а також кращі здобутки світової історіографії.

Серед статистичних джерел XVIII століття (компюти, ревізії, описи тощо) одним з найважливіших для вивчення міського населення Гетьманської України є Генеральний опис Малоросії 1765-1769 років. В історичній літературі його прийнято називати Румянцевським — за прізвищем ініціатора його проведення генерал-губернатора П.О. Румянцева. За своїм змістом і обсягом опис є унікальним джерелом інформації, оскільки його 969 книг містять дані перепису населення близько 3,5 тис. населених пунктів Лівобережної України [13, с.4-12].

Наукове розроблення джерела розпочалася ще у 60-их роках XIX століття працями О. Лазаревського [13, с.10], Д. Багалія [14], І. Лучицького [15] і триває до нашого часу. Всі дослідники відзначають виняткову історичну цінність опису й вивчають його у першу чергу як джерело дослідження соціально-економічних відносин [16], класового розшарування міського населення [17], метрології [18, с.102] та ін. А його можливості для вивчення демографічних характеристик міського населення залишаються не висвітленими.

Нашим дослідженням ми спробуємо заповнити цю лакуну і розглянути потенціал Румянцевського опису як джерела інформації для вивчення демографічних характеристик міст Лівобережної України.

Матеріали опису зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (Ф. 57). У них зосереджені дані перепису 18-и міст: Гадяча, Глинська, Кисва, Козельця, Коропа, Кролевця, Лохвиці, Лубен, Мглина, Ніжина, Новгородки, Переяслава, Полтави, Почапа, Ромен, Стародуба, Хорола, Чернігова [13].

Проте вказані міста по-різному представлені в джерелі, оскільки документи перепису окремих населених пунктів майже повністю втрачені. Наприклад, з опису Хорола залишився лише один аркуш [19], Гадяча — дев'ять аркушів [20], [21]. Описи таких міст, як Ніжин, Полтава, Переяслав, Стародуб, збереглися практично повністю [13]. Інформаційний потенціал Генерального опису ми будемо аналізувати на прикладі Ніжина та Стародуба — полкових міст із численним населенням, дані перепису якого повністю вціліли.

Матеріали перепису міста Ніжина знаходяться у книгах 39, 40, 49, 341, а Стародуба — у 71, 72, 73, 74, 78, 81, 82, 124, 147, 148а. Усі книги (обсягом 300-1200 аркушів) написані скорописом другої половини XVIII століття, місцями складні для читання через механічні пошкодження та згасання тексту. Крім того, складність читання можуть викликати індивідуальні особливості почерку осіб, які укладали опис. Однак значною мірою ці

труднощі компенсуються тим, що записи проводилися за визначеним шаблоном. Як відомо, було чотири форми переписних листів, одна з котрих (перша) була спеціально розроблена саме для міст і містечок [13, с.5].

Інструкція, розроблена за особистої участі генерал-губернатора, вимагала вказання географічного положення міста, опису його укріплень, громадських споруд, ярмарків та базарів, магістратських і ратушних прибутків та проведення подвірного перепису господарств міщан і козаків. Слід також зазначити, що нею не передбачалося отримання таких відомостей від дворян, чиновників та духовенства через те, що дані про них уже мали знаходитися у полкових канцеляріях [14, с.406].

Дослідники опису схильні ділити його документи на три групи: 1) матеріали про проведення й організацію опису у полках; 2) відомості про міста, населення і домогосподарства; 3) документи, що підтверджують права власників на нерухоме майно, купчі, гетьманські універсали, царські грамоти тощо [18, с.101]. Для вивчення демографії населення міст, найбільш корисними є матеріали другої групи, які створювалися у кілька етапів, перевірялися й уточнювалися, а тому складаються з чернеток [21], [22] та чистовиків.

Чистовики, що містяться у книгах 39, 341 (Ніжин) та 148а (Стародуб), привертають увагу своєю уніфікованістю, більш точними даними. Вони оформлені, згідно з вимогами, у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша й додатка до неї на лицевій стороні наступного. З лівого боку кожної таблиці записані: номер двору, назва вулиці, далі — окремі графи для будівель: помешкань господарів і наймитів, комор, конюшень, сараїв [23], [24], [25]. У графі „чини та імена” вказувалося прізвище, ім'я власника двору чи глави родини, його соціальна приналежність: «мещанин Прокоп Бабичь» [26]. Нижче записувалися його дружина і діти — спочатку хлопці, потім — дівчата. Далі переписувалися решта мешканців двору. Зазвичай це були родичі чи наймити: «...работник его Яков Игнатов сын...» [27]. У джерелі чітко простежуються родинні зв'язки мешканців двору. Окремими графами записані вік та стан їхнього здоров'я. У лицевій частині зафіксовані права володіння двором, яким шляхом придбаний, прибутки та заняття господарів. Загалом інформація подана чітко, лаконічно, дані уніфіковані, що значно полегшує їхню обробку.

Така форма перепису була загалом витримана в усіх містах. Щоправда, подекуди знаходимо й окремі відмінності. Наприклад, у Ніжині таблиця чистовика мала дві додаткові графи, де повинен був вказуватися ріст чоловіків: у першій — аршини, у другій — вершки. Ці графи залишилися пустими, відомості до них не були занесені [28]. Чистовик опису Стародуба написаний у вигляді одного документа — таблиці не перериваються іншими даними [29]. Тоді як у чистовиках опису Ніжина знаходимо інші документи, наприклад копії купчих на нерухоме майно [30].

Загалом джерело вигідно відрізняється від попередніх ревізій, що проводилися у XVIII столітті у Гетьманщині. Порівняння даних ревізії Стародуба 1764 року з даними Румянцевського опису явно на користь останнього, хоча б тому, що ревізія не обліковувала жіноче населення, не вказувала стан здоров'я переписаних осіб тощо [31].

Спробуємо докладніше розглянути інформаційний потенціал книг опису як джерела для дослідження демографічних процесів, що відбувалися у міському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII століття.

Перепис указує імена більшості мешканців міст, їх прізвище й по батькові. Для позначення чоловіків користувалися двома моделями запису:

двочленною — «Иван Круть» [32], і тричленною — «Никита Тимофеев сын Кононец» [33]. Остання була найбільш поширеною формою запису чоловічого населення в офіційних документах, тоді як двочленна модель застосовувалася переважно для учнів та найманих робітників. Заміжні жінки здебільшого позначені за двочленною моделлю: ім'я і по батькові, хоча часто зустрічаємо лише ім'я. Вдови у більшості випадків позначені, як і чоловіки — господарі дому: «мещанина удова Улиана Никитина дочь Будилиха» [34]. Причому вдови могли позначатися не за прізвищем, яке вони носили у шлюбі, а за вуличним прізвищем. Діти записані лише за іменами.

Аналізоване нами джерело має унікальний обсяг інформації для вивчення антропоніміки окремих населених пунктів і міст загалом. Дослідники мають можливість вивчати особливості вибору імен представниками різних станів міського суспільства чи поширення імен усередині окремої сім'ї, механізми походження й еволюції окремих імен та прізвищ тощо. Особливості запису імен представників різних груп населення можуть дати уявлення про різницю їх становища у тогочасному соціумі (наприклад, різні моделі запису імен заміжніх жінок і вдів можуть свідчити про відмінність їх соціального статусу).

Указання віку мешканців міст у чистовиках перепису теж має свої особливості. Зазвичай він указувався арабськими цифрами, в окремих колонках для чоловіків та жінок. Порівняння опису різних міст свідчить про те, що окремі вікові групи населення залишалися поза межами перепису. Так, у Ніжині не знаходимо дітей віком до одного року, вони могли бути зараховані до однорічних або взагалі не рахувалися через високий рівень дитячої смертності в доіндустріальну епоху [35], [36]. У Стародубі діти такого віку переписані. Для позначення їхнього віку застосовується дріб або пропис: «½» [37], «5 недель» [38]. Написання чисел і цифр не складне для читання, але має свої особливості. Наприклад, цифра «1» часто більше схожа на літеру «Л», цифра «3», коли нечітко виписана, схожа на «5», перша цифра двозначного числа буває набагато більшою, а друга інколи або нагадує виносну літеру, або записана в сусідній колонці.

Вік і стать є базовими даними для демографічного аналізу. Сучасні історико-демографічні методики, що базуються на використанні одного переписного листа (таким є Румянцевський опис), дозволяють досліднику визначити низку параметрів, які характеризують демографічну ситуацію в міському соціумі [39, с.14-50].

Одним з них є статеві-вікова структура населення. Слід зазначити, що в історичній демографії статевою структурою населення прийнято вважати розподіл населення на чоловіків і жінок. За твердженням спеціалістів, вік є другою важливою демографічною характеристикою. Інформація про вік окремих людей на момент перепису дає змогу аналізувати вікову структуру населення, досліджувати його розподіл за віковими групами [40, с.63-64].

Крім того, вказані дані необхідні для встановлення окремих показників природного руху населення, які включають народжуваність та приріст населення (рівень смертності на основі одного переписного листа визначити практично неможливо). Ці показники дозволяють визначити коефіцієнти народжуваності, тривалість репродуктивного періоду і його пік у жінок тощо.

Важливим чинником, який суттєво впливав на формування контингенту мешканців кожного міста, були міграційні потоки. Перепис розділяє місцеве й прийшло населення. Місце народження може бути вказане у графі «Чини та імена» або на лицеві частині аркуша разом з економічними даними. У першому випадку застосовуються формули на зразок: «мещанинъ Стародубский», «уроженецъ Стародубский» [41, арк. 321 зв., 325]. У Ніжині ж

указівка на лицевій частині аркуша не така лаконічна, більш уніфікована і дублює ту, що подана на звороті: «Оной вертеевский издревле нежинский мещанинъ греческого закона...» [42]. У переписі Стародуба таке повторення трапляється рідко, місце народження здебільшого вказане один раз [43].

У вказаних містах зустрічаємо вихідців з навколишніх сіл, інших полків, інших держав. У Румяцевському описі вказано походження мігрантів, рік коли вони прийшли до міста: «...грек родимец турецкаго места Тирново въ Нежин пришль въ 1736 году...» [44]. Причому дата приходу може бути точною або приблизною: «...оттуда малолетнимъ пришль въ Стародубъ обучатся ремеслу шевскаму...» [45]. На основі таких даних можемо вивчати інтенсивність міграцій в різні роки, їхні причини (пошуки заробітку, голод, неврожаї тощо), вплив на зростання населення конкретного міста, соціальний склад та географію учасників переселенського руху. В деяких випадках перед дослідником відкривається можливість простежити долю навіть окремих мігрантів.

В описі чітко вказані родинні стосунки мешканців міста, їх сімейний стан, і сама його форма відповідає структурі міської сім'ї. Спочатку записаний голова сім'ї. Це не обов'язково найстарший чоловік. Часто на чолі родини виступає жінка-вдова, але й у такому випадкові ім'я її покійного чоловіка згадується першим: «...удова козака...» [46]. Далі йдуть діти, причому спочатку переписані хлопці у порядку старшинства, потім так само дівчата. Після них указували решту родичів. Узагалі родинні стосунки мешканців домогосподарства вказані з «прив'язкою» до господаря: «ево жена», «их дети», «невестка ево» [47], «ево теща» [48], «ево племянница» [49]. Така прив'язка може бути опосередкованою: «племянница ево жены», в тому випадку, коли спорідненість ішла через дружину чи інших членів сім'ї.

Перепис уключає й дані про сімейний стан мешканців. Для цього використовуються прямі вказівки: «холост» [50], «вдов» [51], «вдова» [52] або опосередковані: наприклад, у жінок «девка» [53] и «женка» (За словником В. Даля: «женка» — «женщина, баба, жена и вдова простолюдина»; «женщина» — «лицо женскаго пола, жена или женка, не девица» (Див.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: т. 1 — 4. — М.: Русский язык, 1978. — Т.1: А-З. — С.533. — І.С.)) [54]. Останні терміни застосовуються, незалежно від віку, для позначення заміжніх і незаміжніх жінок. В описі зустрічаємо опосередковану інформацію про повторні шлюби, як-от: вказівка «дети отъ ево первой жены» [55], разом з віком цих дітей дає уявлення про приблизну тривалість першого шлюбу і можливість установалення частоти повторних.

Указані дані є важливими для вивчення інститутів сім'ї та шлюбу ранньомодерного соціуму. Вони містять інформацію про шлюбний вік, тривалість шлюбу, ситуацію на шлюбному ринку, співвідношення між холостими й одруженими, повторні шлюби та позашлюбні зв'язки. Дослідники сім'ї можуть вивчати її типологію, становище жінки і статеворольову систему тощо.

Своє відображення у джерелі знайшло й таке поширене тоді явище, як сирітство. Сиротами називають як малолітніх дітей, так і осіб старших від 20 років. У багатьох випадках указується належність сироти до певного стану міського населення, ім'я його батька. В інших знаходимо формулу «за сиротством родства не помнящая» [56]

Чистовики опису містять інформацію про жебрацтво у кожному місті. В розглядуваних нами містах жебраки супроводжуються традиційною формулою: «а пропитание имеет с милостыни добротных дателей» [57] (у

Піжніні), «питаються з прошення милостыни» [58] (у Стародубі). Такий запис побився на лицевій частині аркуша, де описувалися домогосподарство і прибутки жителів. У першу чергу він стосувався мешканців шпиталів. Наприклад, у описі Стародуба знаходимо 10 шпиталів, у яких проживало від 7 до 13 жебраків: «в нем нищие» [59]. На звороті аркуша вказано їх імена, станову приналежність, місце народження, вік, стан здоров'я; якщо у шпиталі жили родичі, то їх родинні стосунки [60]. Крім мешканців шпиталів, жебраки були і серед решти мешканців міст. У такому випадкові до жінок застосовується термін «старица» [61], чоловіки записані, як і решта жителів.

Застосовуючи історико-демографічні методика для аналізу даних Румянцевського опису, можемо висвітлити різні аспекти життя цих представників міських маргінальних груп: їхню статеву-вікову структуру, сім'ю жебраків, розміри їхніх прибутків, ставлення населення до них, джерела поповнення лав жебраків (наприклад, із яких станів було найбільше жебраків, місцеві вони чи мігранти з сіл тощо). Інформація опису проливає світло на функціонування шпиталів як органів опіки над жебраками. Тк, у Стародубі знаходимо інформацію, що шпиталь був платний [62].

Як жебраки записані й учні міських шкіл [63]. Опис — унікальне джерело інформації про школи другої половини XVIII століття, оскільки висвітлює не лише їх кількість, а і якісну сторону. Вказано імена учнів, вік, станову приналежність, стан здоров'я, місце народження. Загалом демографічні характеристики шкіл виглядають доволі несподівано як для сучасного уявлення про ці установи.

Зрештою, в Румянцевському описі вказано на стан здоров'я переписаних осіб. Навпроти здорових у окремій графі стоїть запис «здоровъ» (ва) [64], напроти хворих — вказано їхню хворобу. Оскільки укладачами перепису були не лікарі, хвороби, ймовірно, записувалися зі слів хворих, тому в джерелі відображена народна традиція сприйняття хвороби у ранньомодерному суспільстві. Ми зустрічаємо констатацію факту хвороби: «болна», «болен всемъ», «дряхла» [65], «увечен»; симптоми чи наслідки: «животомъ», «головой болень», «внутреннюю болезнью одержимъ», «с ума сошл» [66], «слепа» [67], «лема» [68]. Із хвороб, що ідентифіковані безпосередньо при переписі, названо «паралечь» [69] і «черная болезнь» [70]. Особи, що мали фізичні вади, позначені терміном «калека» [71], або ж вказуються самі вади: «кривъ», «кривой» [72], «хромая» [73]. Такі дані дозволяють визначити рівень захворюваності населення, ступінь поширення окремих хвороб і їх особливості у містах, дослідити стан здоров'я представників окремих станів, статей, вікових груп, урешті, простежити вплив хвороб на життя мешканців міст.

Загалом, аналіз Румянцевського опису показав, що документ є надзвичайно цінним джерелом для вивчення різних аспектів функціонування населення міст Лівобережної України другої половини XVIII століття. Його дані містять інформацію, необхідну для вивчення демографічних характеристик міського соціуму, зокрема: статево-вікової структури, народжуваності, міграції, шлюбу і сім'ї, стану здоров'я тощо. Обсяг, зміст та форма опису вигідно вирізняють його з-поміж інших статистичних джерел цього періоду. Застосування історико-демографічних методик дозволить повніше реалізувати історичний потенціал цього унікального джерела.

Примітки

1. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. С.Хока и Ю.Егоровой / Л.Анри, А.Блюм. — М.: РГГУ, 1997. — 207 с.

2. Мировнов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — нач. XIX вв.): В 2-х т., 3-е изд. испр., доп. / Б.Н.Мировнов. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. — 583 с.
3. Каменский А. Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века / А.Каменский. — М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2006. — 403 с.
4. Скубневский С., Гончаров Ю. Города Западной Сибири во второй половине XIX — начале XX в. / С.Скубневский, Ю.Гончаров // <<http://new.hist.asu.ru/biblio/skubnevski/Andreev.html>>
5. Білоус Н. Магістрат і юридики в Києві у XVI — першій половині XVII ст. (соціально-правові взаємини в місті) / Н.Білоус // Соціум. Альманах соціальної історії. — К.: Ін-т іст. України НАН України, 2005. — Вип.5. — С.107-125.
6. Білоус Н. Київський магістрат XVI — першої половини XVII ст.: організація та структура влади / Н.Білоус // Соціум. Альманах соціальної історії. — К.: Ін-т іст. України НАН України, 2003. — Вип.2. — С.23-40.
7. Гошко Т. Магдебурзьке право Львова / Т.Гошко // <<http://www.ji.lviv.ua/p29texts/hoshko.htm>>.
8. Яременко М. Ціна міщанської любові, або Скільки коштувала прихильність обивателів Києво-Подолу до могилянських студентів / М.Яременко // Соціум. Альманах соціальної історії. — К.: Ін-т іст. України НАН України, 2005. — Вип.5. — С.95-104.
9. Долинська М. Львів: Простір і мешканці (історико-урбаністичний нарис) / М.Долинська. — Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2005. — 90 с.
10. Сварник І. Долинська Мар'яна. Історична топографія Львова XIV — XIX ст. Монографія / І.Сварник. — Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. — 356 с. // Український гуманітарний огляд. Випуск 12. — С.227-232.
11. Енциклопедія Львова //<<http://litopys.lviv.ua/katalog/lviv.html>>.
12. Капраль М. Національні громади Львова XVI — XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М.Капраль. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. — 440 с.
13. Генеральный опис Лівобережної України 1765 — 1769 рр. Показчик населених пунктів. — К.: Центр. держ. іст. архів УРСР у м. Києві, 1959. — 184 с.
14. Багалея Д. Генерельная опись Малороссии / Д.Багалея // Киевская старина. — 1883. — №11. — С.402-432.
15. Лучицкий И. Киев в 1766 году / И.Лучицкий // Киевская старина. — 1888. — Т. I-III.
16. Ковальський І. С. Генеральный опис 1765-1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні / І.С.Ковальський // Український історичний журнал. — 1962. — №2. — С.97-101.
17. Кулаковський В. М. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. / В.М.Кулаковський // Український історичний журнал. — 1980. — №9. — С.86—94.
18. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. / М.А.Литвиненко. — Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1970. — 204 с.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф.57. — Оп.1. — Кн.436. — Арк.206.

69. Там само. -- Кн.148а. -- Арк.231зв.
70. Там само. -- Арк.231зв.
71. Там само. -- Кн.341. -- Арк.119зв.
72. Там само. -- Кн.148а. -- Арк.77зв.
73. Там само. -- Арк.54зв.

В статье изучается Румянцевская опись Малороссии 1765-1769 годов. На примере Нежина и Стародуба анализируется потенциал описи — источника изучения демографических характеристик городов Гетьманичины второй половины XVIII века.

The article deals with Rumyantzev's description of Malorossia of 1765-1769. The potential of this description is analyzed on the examples of Nizhyn and Starodub as a source for studying the demographical characteristics of towns in Getmanshchyna of the second half of 18 century.

Надійшла до редакції 17 червня 2008 року

* * *

П.Я. Гавриш

ПОЧАТОК НАКОПИЧЕННЯ ЗНАТЬ ПРО БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ У XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюється процес накопичення знань про видатну археологічну пам'ятку раннього залізного віку Європи – Більське городище в Полтавській області протягом XVIII – першої половини XIX століття.

Більське городище скіфського часу (VII – III століття до н.е.), що знаходиться на правому березі річки Ворскли на межі Полтавської та Сумської областей, є однією з найвидатніших пам'яток археології раннього залізного віку Європи. Як відомо, воно досить складне за планіграфією (рис. 1), бо будівництво його оборонних споруд у вигляді земляного валу й рову і дерев'яної стіни тривало кілька етапів. Спочатку з'явилися оборонні споруди довжиною 3,7 км десь у середині VII століття до н.е. навколо поселення Західного городища площею 85 га.

Приблизно на початку VI століття до н.е. було зведено оборонну лінію довжиною 4,2 км навколо Східного городища площею 72 га. Згодом ці городища двома валами (на півночі довжиною 15,3 км, а на півдні – 14,6 км) були об'єднані, утворивши таким чином Велике городище площею 4590 га. Тепер загальна площа Більського городища досягла 4747 га, а довжина валів – 37,8 км. Щоб оглянути все городище по периметру, рухаючись по верхині валу, треба подолати 33,6 км. Лише вздовж високого корінного берега Ворскли оборонні споруди Більського городища тягнуться на 13,3 км.